

יוסי פרומן

לעילוי נשמת שלום לפיד הי"ד
שענוותנותו לוויית-חן
לקנאתו.

לדמותו של הקנאי

דמותו של אליהו על-פי מדרש "שלושת המפתחות"

לימוד האגדות שבגמרא, מחייב אותנו לסוג שונה של ניתוח מזה המופעל בסוגיות ההלכתיות. עלינו להיות קשובים למסרים הסמויים שמסתתרים מאחורי רמזים עדינים. במאמר זה, אנסה להציע דוגמא להקשבה כזו, מתוך התעסקות בדמותו של אליהו הנביא כפי שהיא משתקפת בגמרא בסנהדרין¹.

...אחאב שושביניה הוה, אתא איהו ואליהו למשאל בשלמא בי טמיא². יתיב וקאמר: דילמא כי מילט יהושע הכי לט³: לא יריחו על שם עיר אחרת, ולא עיר אחרת על שם יריחו⁴? אמר ליה אליהו: אין⁵. אמר ליה: השתא לווטתא דמשה לא קא מקיימא⁶, דכתיב 'וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם. וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר, והאדמה לא תתן את יבולה, ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה אשר ה' נותן לכם. (דברים י"א, טז-יז), וההוא גברא אוקים ליה עבודה זרה על כל תלם ותלם, ולא שביק ליה מיטרא דמיזל מיסגד ליה, לווטתא דיהושע תלמידיה מקיימא⁷? מיד 'ויאמר אליהו התשבי מתושבי גלעד אל אחאב חי ה' א-להי ישראל אשר עמדתי לפניו אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי' (מלכים א', י"ז, א), בעי רחמי והבו ליה אקלידא דמטרא, וקם ואזל⁸.

- 1 קיג ע"א. הדברים התלבנו בשיחות עם חברים ובמיוחד עם ר' אבי בלידשטיין.
- 2 - אחאב אוהבו [של חיאל בית האל] היה, בא הוא ואליהו לשאול בשלומו בבית הטומאה [= לנחם אבלים]
- 3 - ישב [אחאב] ואמר: שמא כאשר קילל יהושע [את יריחו], כך קילל.
- 4 וחיאל, שבנה עיר אחרת וקרא לה "יריחו", נכלל גם הוא בקללת יהושע.
- 5 - (כן)
- 6 - עכשיו [כלומר - הרי] קללותיו של משה לא מתקיימות
- 7 - ואותו האיש [=אני, אחאב] העמיד עבודה זרה על כל תלם ותלם, ולא מניחו המטר ללכת לעבוד לו [לעבודה-זרה], קללת יהושע תלמידו [של משה] מתקיימת?
- 8 - ביקש רחמים [=התפלל], ונתנו לנו מפתח של גשמים, וקם והלך.

'ויהי דבר ה' אליו לאמר לך מזה ופנית לך קדמה ונסתרת בנחל כרית' (שם, ב) 'והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב, ומן הנחל ישתה' (מלכים א', י"ז, ו), מהיכא?⁹ אמר רב יהודה אמר רב מבי טבחי דאחאב¹⁰. 'ויהי מקץ ימים וייבש הנחל כי לא היה גשם בארץ' (שם, ז), כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא¹¹, כתיב 'ויהי דבר ה' אליו לאמר: קום לך צרפתה אשר לצידון וישבת שם, הנה ציוויתי שם אשה אלמנה לכלכלך' (שם, ח-ט), וכתיב: 'ויהי אחר הדברים האלה חלה בן האשה בעלת הבית, ויהי חוליו חזק מאוד, עד אשר לא נותרה בו נשמה' (שם, יז). בעא רחמי למיתן ליה אקלידא דתחיית המתים¹², אמרי ליה: שלש מפתחות לא נמסרו לשליח: של חיה, ושל גשמים, ושל תחיית המתים. יאמרו: שנים ביד תלמיד ואחת ביד הרב! אייתי הא ושקיל האי¹³, דכתיב '...לך הראה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה' (שם, י"ח, א). דרש ההוא גלילה קמיה דרב חסדא¹⁴: משל דאליהו למה הדבר דומה - לגברא דטרקיה לגליה ואבדיה למפתחיה¹⁵. דרש רבי יוסי בציפורי: אבא אליהו קפדן. הוה רגיל למיתי גביה, איכסיה מיניה תלתא יומי ולא אתא¹⁶. כי אתא אמר ליה: אמאי לא אתא מר¹⁷? - אמר ליה: קפדן קרית לי¹⁸! - אמר ליה: הא דקמן, דקא קפיד מר¹⁹.

מדרש זה, כמו מדרשים רבים אחרים, מגלה לנו את הגורמים הפנימיים להתרחשות ההיסטורית המתוארת בפרקי התנ"ך. הנביא מתאר את ההתרחשות הגלויה, את הנראה על פני השטח. הדרשן מסביר את המניעים הרוחניים להתרחשות זו. הוא נתלה בנקודות שאינן מבוארות דיין מפשט הפסוקים, שההתרחשות החיצונית איננה מסבירה את מקומן, ומתוך נקודות אלו הוא פורס את מבטו שלו על הדברים; בדוגמא שלנו: סמיכות פרשת חיאל בית האלי להופעתו הפתאומית של אליהו והכרזת הבצורת, וסמיכות פרשת בן האשה

9 (- מהיכא?)

10 (- מבית המטבחים של אחאב.)

11 (- כיון שראה שיש צער בעולם)

12 (- ביקש רחמים [=התפלל] שיתנו לו מפתח של תחיית המתים)

13 (- הבא זה וקח זה [=הבא מפתח של גשמים וקח מפתח של תחיית המתים].)

14 (- דרש אותו גלילי לפני רב חסדא)

15 (- לאדם שנעל את שערו ואיבד את מפתחו.)

16 (- היה רגיל [אליהו] לבוא לפניו, נכסה ממנו שלושה ימים ולא בא.)

17 (- כאשר בא, אמר לו: מדוע לא בא אדוני?)

18 (- אמר לו: קפדן קראת לי!)

19 (- הרי לפנינו, שאדוני מקפיד.)

לחזרת הגשם²⁰.

הסיפור במדרש, כמו גם בתנ"ך, מתרחש בין שתי דמויות: אליהו ואחאב. באופן פשוט, אלו שני קטבים מנוגדים. אחאב מהווה מוקד לכל רע, לכל הסרים מדבר-ה'. אליהו, לעומתו, הוא נביא, נציג-ה' בעולם. והנה, הסיפור שלנו, מפגיש אותם בשתי נקודות - האחת גלויה והשנייה נסתרת. בגלוי הם נפגשים ב"בי טמיא" - כשהם באים לנחם את חיאל. בעקבות דברי אחאב, אליהו גוזר גזירת בצורת. זו פוגעת בציבור כולו, ואילו אליהו עצמו מקבל את מזונו ממטבחיו של אחאב באמצעות העורבים. נתבונן במצב שנוצר: העולם כולו נתון ברעב קשה, ורק לשניים יש אוכל - האיש שנגדו כוונה הגזרה (אחאב), והאיש שגזר את הגזרה (אליהו). נקודת המפגש הנסתרת שלהם היא, אם-כן, ב"בי טבחי" - לאמר: אליהו יונק את חיותו (בצורה נסתרת, על-ידי עורבים) מאותו מקור של אחאב. אליהו מוקש כאן למלך העריץ שבעטיו נגרם הרעב, אבל הוא לא סובל ממנו. וזו, למעשה, ביקורת נסתרת כלפי אליהו: הוא לא מספיק רגיש לצרת הציבור, אותה יצר בעצמו.

הביקורת הזאת רמוזה בכמה ביטויים (ברמיזה שהולכת ונעשית גלויה מביטוי לביטוי):

- א. "הבו ליה אקלידא דמטרא **וקם ואזל**" - הוא "זורק" פצצה שכזאת ו... קם והולך.
- ב. "...כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא" - רק כאשר הרעב נוגע לו אישית, כאשר לו אין מהיכן לשתות, הוא שם לב שכל העולם בצער.
- ג. אליהו מסכים למסור את מפתח הגשמים כאשר הוא צריך את מפתח תחיית המתים. **בגלל חוסר נוחות אישית שלו** הוא מחייה את בן האשה, על-מנת לא להיות כפוי-טובה, ולצורך אינטרס אישי זה, הוא "מסכים לשחרר את העולם" מהבצורת. מה שלא עשתה צרת כל העולם, עשתה צרתו של אליהו.

בצורה גלויה, הדבר כתוב במשל של "ההוא גלילאה"²¹: אליהו מגלה חוסר אחריות כלפי צרת העולם, הוא אדיש כלפי תוצאות מעשהו. "**אבדיה** למפתחיה". אין כאן האשמה של התעללות במאיד ("זרק את המפתח"), אלא חוסר מודעות לצרת הציבור²² שצורם יותר

20 כמובן, שעצם השאלה על פשר הסמיכות - נובע מנקודת המבט של הדרשן, החותרת למובנות פנימית בכל תהליך ושוללת מקריות שרירותית.

21 אמנם, בעצם ניסוח הדבר כמשל, ישנו עידון מסויים.

22 ביקורת דומה מופיעה במדרשים נוספים כמו המדרש בשיר השירים רבה (פרשה א', ו): "ודכוותיה כתיב באליהו שנאמר: 'ויאמר קנא קנאתי לה' א-לוקי ישראל כי עזבו בריתך בני ישראל' (מלכים א', י"ט, יד), אמר לו הקדוש ברוך הוא: בריתי - שמא בריתך? 'ואת מזבחותיך הרסו' (שם), אמר לו: מזבחותי - שמא מזבחותיך? 'ואת נביאיך הרגו בחרב', אמר לו: נביאי - ואת מה איכפת לך?, אמר לו: 'ואותר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה...' (שם)" - גם כאן, כאשר הקדוש ברוך הוא עורך בירור מעמיק למניעיו של אליהו, מתברר שיש לו נגיעה אישית.

כאשר רואים שלצורתיו האישיות הוא כן מודע; הן אלה שמפעילות אותו.

גם בסיפור המשעשע של ר' יוסי, טמונה ביקורת כזו: מה שמוכיח שאלהיו קפדן הוא הקפדתו על הפגיעה האישית בו - על שקראו לו קפדן...

אלהיו מתעסק כאן ביסודות המציאות, בכוחות המרכזיים הפועלים במעגל החיים: הלידה (= "מפתח של חיה"), הקיום היום-יומי (= "מפתח של גשמים") והתחדשות החיים (= "מפתח של תחיית המתים"), ונראה שאיננו מתייחס מתייחס בעדינות וברגישות הנדרשים²³.

חשוב להדגיש: בתור נביא, כל מה שאלהיו עושה, גם אם מניעו אינם טהורים ויש לו נגיעה אישית, מקבל גיבוי של הקב"ה. הדבר מודגש במשפט הבא: "כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא, כתיב: 'ויהי דבר ה' אליו לאמר: קום לך צרפתה'". המניע הוא אמנם אישי, "חזא דאיכא צערא", אבל ההליכה בעקבות כך, מקבלת את הגושפנקא של "ויהי דבר ה' אליו לאמר"; אחרי הכל, כל מעשיו נעשים בשליחות ה'.

עד כאן ראינו שהמדרש מראה נקודות היקש מסויימות בין אלהיו לאחאב. אולי קיימת כאן ביקורת מעבר לכך: דוקא אחאב מוותר בנקודה מסויימת על האינטרס הפרטי שלו. לשם כך עלינו לחזור לראש הסיפור.

הדבר שקושר את תחילת הסיפור בסופו הוא השמירה על היחס בין הרב לתלמיד. הקושיה של אחאב, שמתבססת על "השתא לווטא דמשה לא קא מקיימא... לווטא דיהושע תלמידיה מקיימא?" היא שגורמת לבצורת. הרעב מתחיל על-מנת להשיב את היחס התקין בין קללת רב לקללת תלמיד. אותו ההגיון הוא גם הגורם להפסקת הבצורת: על-מנת לאזן את היחס בין הרב (הקב"ה) לתלמיד (אלהיו), מוכרח אלהיו להשיב את מפתח הגשמים, ובעקבות כך "ואתנה מטר על פני האדמה".

ברור שאחאב בא בתמיהתו לקנטר את אלהיו ואת דרכי ההשגחה הא-לוהית. רצונו לקנטר ניכר גם בטון הציני של דבריו: "ולא שביק ליה מיטרא דמיזל מיסגד ליה" = באמת אינני עובד עבודה זרה - מרוב גשם... אבל, צריך לזכור את הסיטואציה: אחאב

23 ביקורת זו מופיעה במדרשים נוספים כמו המדרש בשיר השירים רבה (פרשה א', ו): "ודכוותיה כתיב באלהיו שנאמר 'ויאמר קנא קנאתי לה' אלהי ישראל כי עזבו בריתך בני ישראל' (מלכים א', י"ט, יד), אמר לו הקדוש ברוך הוא: בריתי - שמא בריתך? 'ואת מזבחותיך הרסו' (שם), אמר לו: מזבחותי - שמא מזבחותיך?, 'ואת נביאיך הרגו בחרב', אמר לו: נביאי - ואת מה איכפת לך?, אמר לו: 'ואותר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה'... (שם)".

גם כאן, כאשר הקב"ה עורך בירור מעמיק למניעיו של אלהיו, מתברר שיש לו נגיעה אישית.

בא לנחם אבלים. הוא נפגש כאן ביד-ה' המתגלה בצורה החריפה ביותר: כל בני חיאל מתו בזה אחר זה. בהקשר כזה, צריך תעוזה לעמוד ולהקשות קושיה. אחאב טוען שאם יד-ה' איננה פוגעת בו, ההגיון אומר שודאי לא תפגע בחיאל. אבל, כיון שיד-ה' כן פגעה בחיאל, יש בקושיה שהוא מציב משום שימת שלומו האישי על כף המאזניים. כדי לנגח את הקב"ה הוא מסכן את השפע בו זכה. יש בכך גם הגנה מסויימת על חיאל - בניו אמנם כבר מתו, אבל אחאב מעניק הצדקה כלשהי למעשיו, נותן לו הגנה פסיכולוגית.

האומץ הזה של אחאב מועמד כאן בניגוד עדין לגיבור של סוף הסיפור, לאליהו. שם, איזון היחס התקין בין הרב לתלמיד הוא על-מנת להגן על אינטרס אישי של אליהו.

אליהו הוא קנאי. חדור בקנאת ה' הוא לוחם במפיצי עבודת הבעל ופועל למען קידוש שמו של ה' בעולם. סכנה גדולה היא שהיותו בוער כל כולו באש ה' תהפוך אותו לאדיש לצרכי הכלל. מרכב האש בו הוא דוהר, עלולים להפגע הסובבים אותו. המדרש משלח כאן עקיצה מסויימת: מי שקנאתו הופכת אותו לאחד שאינו שרוי עם הציבור בצרתם, בדוק אחריו היטב - יתכן שנגיעות אישיות מעורבות בקנאתו. המדרש כורך כאן בחבילה אחת, שני פגמים שעלולים לנבוע מהקנאות: האדישות לסביבה, והנגיעות האישיות. ואולי רוצה לומר בכך: כאשר קנאות נובעת ממניעים טהורים, היא יכולה להתקיים עם כל הדין והנקמה שבה, תוך שמירה על רגישות ופתיחות לכלל. ונראה, שמשמעות הדברים במציאות הישראלית דהיום - עולה מאליה.